

УДК 504:379.85(477)

Козловський О.Ю., Дунаєвська О.Ф.

***ЕКОЛОГІЧНИЙ ТА ЗЕЛЕНИЙ ТУРИЗМ: ВИЗНАЧЕННЯ,
ОСОБЛИВОСТІ, СТАН РОЗВИТКУ НА ЖИТОМИРЩИНІ***

Екологічний туризм є новим позитивним явищем на початку ХХІ століття, що відповідає екологічним і соціальним вимогам сьогодення і майбутніх поколінь, сприяє захисту природи, підвищує рівень екологічної культури, виконує освітню, екологопросвітницьку та виховну функції. Такими прикладами об'єктів сільського зеленого туризму на Житомирщині є: культурно-мистецький центр «Поліська хата», історико-культурний комплекс «Замок Радомисль», «Володимирська садиба» і база відпочинку «Хуторок Чудодієво».

Ключові слова: екологічний туризм, зелений туризм, Житомирщина.

Экологический туризм является новым позитивным явлением в начале ХХІ века. Он соответствует экологическим и социальным требованиям настоящего и будущих поколений, способствует охране природы, повышает уровень экологической культуры,

выполняет экологообразовательную и воспитательную функции. Примерами объектов сельского зеленого туризма на Житомирщине являются: культурно-художественный центр «Полесский дом», историко-культурный комплекс «Замок Радомысль», «Владимирская усадьба» и база отдыха «Хуторок Чудодеево».

Ключевые слова: экологический туризм, зелёный туризм, Житомирщина.

Ecological tourism is the new positive phenomenon at the beginning XXI century. It correspond to ecological and social requirements of present and future generations, performs the defence of nature, increases the level of ecological culture, ecological education and upbringing. Examples of objects of rural green tourism are cultural and art center «The Polesskiy house», historical and cultural complex «Castle Radomisle», «Vladimirskaya farmstead» and base of rest «Khutorok Chudodievo» in Zhytomyr region.

Keywords: ecological tourism, green tourism, Zhitomirschina.

Постановка проблеми. Розвиток телебачення, транспортних засобів, активізація «зелених рухів» та створення численних природних територій, що охороняються, викликали величезний інтерес до ділянок нашої планети, не спотворених людською діяльністю. Це сприяло появі численних туроператорських фірм та агенцій, які намагаються задовольнити попит здійснення людьми подорожей з метою вивчення природних ландшафтів, не порушених людиною; унікальних природних об'єктів; національних парків, резерватів та інших територій, що охороняються. Насамперед, це стосується національних природних (НПП) та регіональних ландшафтних парків (РЛП), під час організації яких із самого початку було передбачено проведення туристичної діяльності, а саме турів, орієнтованих: на тих, хто цікавиться біологічною та екологічною тематикою, питаннями охорони видів, екосистем, природи в цілому; на свідомих громадян, які бажають не лише спостерігати живу природу, але й брати активну участь у природоохоронній та екологічній діяльності. Слід зауважити, що це не виключає збільшення потоку звичайних туристів, які просто відпочивають чи «колекціонують» природні раритети: фотографують пейзажі, знімають аматорські фільми тощо. У 1990 р. екологічному туризму було надано офіційного статусу, набуття якого дає право на скликання власного щорічного міжнародного симпозіуму «Annual World Congress on Adventure Travel & Ecotourism» та на створення некомерційних організацій. У цьому ж році в США було створено Стенфордський інститут екологічного туризму, а 2002 р. було оголошено ООН Міжнародним роком екологічного туризму. Минуло ще 10 років, і стало зрозумілим, що слід розділяти поняття екологізації туристичної діяльності та власне екологічного туризму.

Аналіз інформаційних джерел. Науковий термін «екологічний туризм» запровадив Гектор Себалос (H. Ceballos-Lascurain) (вперше визначення прозвучало на конференції «Збереження Америк», Індіанаполіс, 18-20 листопада 1987): «подорож порівняно недоторканими природними місцевостями, що має на меті пізнання, насолоду милування природними ландшафтами з їх дикими рослинами і тваринами, а також

ознайомлення з усіма існуючими проявами культурного надбання даної місцевості» [9].

У країнах Західної Європи та Північної Америки цей напрямок розвитку туристичної діяльності часто продовжують називати «стійким» або «зеленим» туризмом. Існують й інші терміни та словосполучення: *Ecotraval, La environmental tourism, Tourism du sante, Sustainable tourism, Nature tourism, Green tourism* тощо. Проте останнім часом у англомовних та постсоціалістичних країнах найчастіше користуються терміном *екотуризм (ecotourism)*. Різноманітності термінів відповідає широта змісту та множина конкретних форм діяльності у тій новій формі туристичної діяльності, яку ми узагальнено називаємо екотуризмом.

Наведемо визначення екологічного туризму, запропоновані міжнародними організаціями: 1) Міжнародною спілкою охорони природи (IUCN), 2) Всесвітнім фондом дикої природи (WWF) 3) Міжнародною спілкою екотуризму (TIES):

1. «Екотуризм включає всі форми природного туризму, при яких основною мотивацією туристів є спостереження та залучення до природи» (Спеціальна доповідь ВТО №10.- Мадрид, 2001);

2. «Екотуризм – це природний туризм, що сприяє охороні природи» [7, с. 29].

3. «Екотуризм – відповідальний туризм місцями дикої природи, який поєднується з турботою про збереження довкілля і сприяє добробуту місцевого населення» [10].

У кожній країні існують власні погляди на екологічний туризм. Національні організації пропонують власні визначення екологічного туризму.

Консультативна рада Канади з навколишнього середовища вважає, що «Екотуризм - вид туризму, пов'язаний із пізнанням природи та спрямований на зберігання екосистем при повазі до інтересів місцевого населення».

Спілка екотуризму США вважає, що до екологічного туризму слід відносити «будь-які види туризму та рекреації, які не завдають шкоди природним комплексам, сприяють охороні природи та поліпшенню добробуту місцевого населення». Ось визначення, запропоноване Федеральним міністерством з фінансового співробітництва та розвитку Німеччини: «Екотуризм належить до тих форм туризму, при яких робиться свідома спроба звести до мінімуму негативний вплив на довкілля, надати фінансову допомогу природним територіям, що охороняються, створити джерела прибутку для місцевого населення».

У державному документі «Національна стратегія екотуризму» природоохоронні й туристські організації Австралії використовують таке визначення: «Екотуризм – це екологічно стійкий туризм, що базується на природі, включає ознайомлення з НПС та її пояснення».

Закон РФ «О туризме» («Про туризм») визначає екологічний туризм, як «подорожі, що здійснюються з метою екологічного виховання й освіти

туристів» (щоправда, росіяни не задоволені цим визначенням терміну, вважаючи, що таке вузьке трактування не відображає такої визначальної риси екотуризму, як стійкість, та його суті – «мета екотуриста не навчання, а споживання екологічних ресурсів» - і підкреслюють, що «*екологічний - це екологічно та соціально відповідальний туризм*»). Тому автори російських підручників [3; 6, с. 9-20; 7, с. 28-33; 8] наполягають на більш строгому і дещо розширеному трактуванні екотуризму: «*екологічний туризм – туризм, що відповідає екологічним і соціальним вимогам, сприяє захисту природи, підвищує рівень екологічної культури, виконує екологопросвітницьку функцію, з повагою відноситься до традиційних культур та до збереження місцевих біогеоценозів*».

Підхід країн, які мають величезні території (Бразилія, Китай, а також щойно перелічені країни) є зрозумілим. А як щодо таких країн, як, наприклад, Бельгія чи Україна? Адже вони не мають територій, подібних Амазонії, Сибіру чи Алясці.

Тут слід пояснити, що екологічний туризм може успішно розвиватися навіть у зовсім невеликих країнах, які, проте, мають унікальні природні ресурси. Насамперед, мова йде про так звані «острівні держави». Адже у процесі еволюції саме на островах внаслідок дивергенції виникли ендемічні види, специфічні саме для фауни і флори конкретного острова. З іншого боку, відсутність на них хижаків і людей дозволила зберегтись реліктовим та нечисленним видам. Туристи залюбки їдуть на тропічні острови помилуватись екзотичними рослинами і тваринами (і не лише ендеміками та реліктами).

Результати дослідження. У Законі України «Про туризм» (15 вересня 1995 р.) екологічний туризм взагалі не згадувався. В новій редакції закону серед видів туризму вперше названий *туризм екологічний (зелений)* (ст.4 ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» 18 листопада 2003 р.). Це лише внесло плутанину: адже іншим видом туризму в цій самій статті закону зазначено *сільський туризм*, а в Україні ще у 1996 р. створено Спілку сприяння розвитку *сільського зеленого туризму*, а з 1997 видається журнал «Туризм *сільський зелений*» (курсив наш - авт.).

Наведемо визначення екотуризму з вітчизняних підручників:

• «*Екологічний туризм – екскурсії та подорожі з турботою про навколишнє середовище*» [4, с. 84]; та

• «*Екологічний туризм – інтегруючий напрямок рекреаційної діяльності, спрямований на гармонізацію відносин між туристами, туроператорами, природним середовищем та місцевими громадами, що реалізується через екологізацію всіх видів туристичної діяльності, охорону природи, екологічну освіту і виховання*» [1, с. 15-18; 2, с. 15].

Туристична діяльність в галузі екотуризму включає, насамперед, орієнтацію туристів на споживання екологічних ресурсів (*рекреаційний аспект*), збереження навколишнього середовища (*природоохоронний*); підтримку традиційного способу життя місцевого населення (*соціальний*).

Відмінність екологічного туризму від звичайного – у пріоритетах туристів, які в першу чергу націлені на активне пізнання об'єктів та явищ природи (живої і неживої), спрямовані на екологічну освіту, просвіту й виховання, дають можливість кожному зробити свій особистий внесок до справи збереження природних ресурсів, охорони природи. Відповідно, основними складовими екотуризму вважають: екологоосвітню, природоохоронну та етноекологічну.

Екологоосвітня складова передбачає наявність в екотурі елементів екологічної освіти та просвіти, які за визначенням спрямовані на пізнання природи. Всі форми екотуристичної діяльності мають навчати туристів не лише пасивно спостерігати природу, одержуючи при цьому естетичне задоволення (споживати її рекреаційні ресурси), але й навчатися певних правил поведінки у природі, спілкування з нею.

Природоохоронна складова може реалізуватись як у застосуванні спеціальних еколого-туристичних технологій мінімізації впливу на природне середовище, так і у відповідній поведінці групи на маршруті. Дуже важливим моментом є безпосередня участь туристів (а також і туроператорів, фахівців туристичного супроводу, місцевого населення тощо) у програмах (заходах) з охорони довкілля.

Етноекологічна складова виявляється у повазі до інтересів місцевих мешканців, шанобливому ставленні до корінного населення, у повазі та дотриманні місцевих законів та звичаїв. Цікавість туристів до місцевого населення, яке зберегло традиційні системи природокористування, що не виснажують місцеві природні ресурси, відплачується внеском туризму в соціально-економічний розвиток даної території.

Слід відрізнити *екотуризм* від близьких йому за метою, проте відмінних по суті напрямків: природничого, сільського, зеленого, сталого та інших видів туризму. Якщо екологічний туризм розглядати, як «форму активного відпочинку з екологічно значущим наповненням» на мало змінених діяльністю людини територіях (у тому числі територіях ПЗФ), то метою турпоходів і подорожей в екотуризмі є *активне перебування людини в природному середовищі з вихованням дбайливого ставлення до природи*. Принциповою умовою при цьому є виконання жорстких правил поведінки екотуристами, що має на меті звести нанівець негативний вплив на довкілля; а крім того, особиста участь їх у природоохоронних заходах, акціях, екологопросвітницькій діяльності. Таким чином, негативний вплив екотуризму на навколишнє природне середовище слабкий, або відсутній, а у випадку реабілітаційного туризму – вплив позитивний.

Беззаперечною перевагою екологічного туризму є невибагливість екотуристів до інфраструктури. Для деякого саме розміщення у наметі та харчування біля багаття є чи не головною атракцією походу чи подорожі (звичайно, після наявності цікавих природних об'єктів). Ми вже зазначали, що для екологічного туризму не лише поселення та харчування, а взагалі комфорт у побуті, як і традиційні розваги, мають другорядне значення.

Щодо мети екологічного туризму, то, на наш погляд, важливим є не тільки повідомлення туристам певного обсягу знань про закономірності функціонування природних (або штучних) екосистем, але й виховання навичок дбайливого ставлення до довкілля, формування свідомої мотивації до здорового способу життя. Пропаганда правил поведінки у світі, що нас оточує, має не просто засвоюватись, а перетворюватись на норму життя; заклики до охорони довкілля – реалізуватись у раціональне природокористування шляхом створення нових (альтернативних) та вдосконалення вже існуючих виробничих процесів, давати поштовх впровадженню екологічно розумних технологій.

Розглянемо основні напрямки діяльності в секторі екотуризму [5, с. 43-47].

Природознавчий (або природно-пізнавальний) туризм вважають сьогодні основним та найбільш масштабним напрямком екотуризму. Він базується на потребі людей одержувати цікаву інформацію про природу під час спілкування з нею. До цього напрямку туристичної діяльності слід віднести: 1) програми, які пропонують туристам національні парки та інші природні території, що охороняються; 2) програми під загальною назвою «тури з натуралістом»; 3) тури волонтерських рухів, так звані «канікули помічників-добровольців»; 4) діловий туризм, в тому числі науковий, з питань охорони довкілля.

Зауважимо, що «тури з натуралістом» – це, як правило, ботанічні, зоологічні, геологічні, палеонтологічні подорожі, у проведенні яких безпосередню участь беруть спеціалісти: ботаніки, зоологи, орнітологи та інші. Тури, що проходять під егідою волонтерського руху, різні не лише за змістом, але й по суті. Частина з них, яка розрахована переважно на студентів, передбачає участь туристів у наукових експедиціях як помічників – це дає хорошу практику майбутнім спеціалістам.

Зовсім іншими за своєю спрямованістю є тури, що являють собою подорожі, які організують туристичні клуби або організації, що опікуються питаннями охорони природи. Відомі акції цього напрямку – міжнародні експедиції на Еверест та на Тропу Інків з метою прибирання сміття, яке залишили тут туристи. Фактично це вже інший вид екологічного туризму – *реабілітаційний туризм* – напрямок, обов'язковою умовою якого є участь туристів у практичних природоохоронних діях, проведення акцій на захист природи тощо. Це може бути і подорож до місць з напруженою або критичною екологічною ситуацією, яка має на меті реалізацію заходів з підвищення якості навколишнього середовища, наприклад, відтворення ландшафтного різноманіття, просто участь у посадці дерев чи будівництві протиерозійних споруд, або знищенні стихійних сміттєзвалищ.

Реабілітаційний туризм реалізує найважливіший принцип еколого-туристичної діяльності: *екотуризм повинен сприяти не лише збереженню але й покращенню стану природних територій, які використовують для рекреації*. В якості прикладів можна навести реабілітаційні програми

насадження мангрових дерев у Таїланді, відновлення Алтайських лісів у Росії, створення Зеленого поясу в країнах Африки на півдні Сахари.

Еколого-етнографічний туризм теж набуває останнім часом популярності. В основі його лежить бажання людей ознайомитись з побутом і традиціями аборигенів, які протягом тисяч років живуть у злагоді з природою, не виснажуючи природних ресурсів. Вважають, що рушійною силою цього виду екотуризму є, з одного боку, «генетична пам'ять людства», з іншого – розуміння того факту, що етнічне різноманіття нашої планети скорочується ще більшими темпами, ніж навіть біологічне різноманіття.

Новим позитивним явищем є прагнення не лише до активного відпочинку і естетичної насолоди від спілкування з природою, але й свідоме бажання брати безпосередню участь у покращенні стану навколишнього природного середовища. *Еко туристи – люди свідомі, підготовлені, з високою культурою, які дбайливо ставляться до довкілля. Їх не так багато та й подорожують вони невеликими групами. Це не еліта, а авангард туризму.* Позитивні прогнози експертів щодо розвитку екотуризму в Австрії, Швейцарії та ін. країнах Європи базуються на тому, що обсяг подорожей у цій сфері зростатиме, насамперед, завдяки зростанню екологічних проблем у країнах, що забезпечують потоки туристів (так звані «країни-донори»); збільшенню кількості туристів за рахунок дітей, яким прищеплюють свідоме ставлення до проблем охорони природи; тим зусиллям, які прикладають для розвитку екологічного туризму країни, що приймають туристів («країни-реципієнти»).

Щодо України, слід зауважити, що словосполучення «екологічний туризм» у туристичній практиці вживають не завжди коректно: звичайно так називають тури природничого активного туризму, які по суті не мають екологічного наповнення; іншою протилежною тенденцією є звуження поняття екологічного туризму лише до турів із відвідуванням територій ПЗФ. Заради справедливості слід зауважити, що не всі погоджуються з необхідністю розвитку екотуризму. В якості аргументів «проти» найчастіше наводять такі: екотуризм – це мода, яка швидко мине; додаткова вартість екологічного туризму зменшує величину туристського потоку; небажання туристів виконувати вимоги, пов'язані з охороною довкілля (навколишнього середовища), теж зменшить кількість потенційних екотуристів. Щодо нашої країни, то поняття «зелений» асоціюється звичайно не з екологічним а з сільським туризмом. У сфері сільського зеленого туризму (СЗТ) запроваджена категоризація об'єктів за «Програмою добровільної категоризації у сфері СЗТ «Українська гостинна садиба (УГС)» [11]. В Житомирській області 4 об'єкта СЗТ отримали категорії: два з них – найвищу третю категорію (Історико-культурний комплекс «Замок Радомисль» і «Володимирська садиба») та 2 – базову категорію (культурно-мистецький центр «Поліська хата» і база відпочинку «Хуторок Чудодієво») [12]. Культурно-мистецький центр «Поліська хата» розташований у Коростишівському районі на відстані 50 км від обласного

центру. Він був створений завдяки, насамперед, художникам Ю. Камишному та І. Величко. Будівля, відновлена волонтерами, та оздоблена відповідно до кінця ХІХ ст., являє собою типову «довгу хату», характерну для цієї території. Це однорядна забудова погонного типу, яка крім власне житлового приміщення (кімнати), включає комору, сіни та прибудований хлів. Протягом усього року тут можуть переночувати до шести осіб. Крім того, у с. Городському досліджено поселення трипільської культури та три давньоруських городища – залишки згаданого в літопису під 1257 роком міста Городеска [13]. Мальовничі околиці дають можливість організувати піші й велосипедні екскурсії, поїздки на возі та санях. Проте головною метою є підтримка народних традицій та звичаїв – проведення хліборобських свят у період з травня по жовтень. Сукупність цих заходів позиціонується як етнофестиваль «Житичі». Фестиваль складається з декількох окремих свят, пов'язаних між собою однією ідеєю – збереження «старих добрих» хліборобських традицій. Свята проводяться в залежності від певної пори дозрівання хлібних культур: «Юрія – покровителя хліборобів» (рис. 1), зажинки, обжинки, свято врожаю, «Покрова». Усіх цікавих заходів центру не перелічити: «Різдвяні вечорниці у «Поліській хаті», свято Меланки тощо. Протягом фестивалю організовуються ярмарки, виступи фольклорних та аматорських колективів, професійних артистів, розваги для дітей та дорослих. В «Поліській хаті» відбуваються інтегровані уроки (література, народознавство, історія, образотворче мистецтво, трудове навчання, музика, фізична культура) для школярів, майстер-класи з декоративно-ужиткового мистецтва. Ці заходи спрямовані на відродження давніх поліських традицій, формування національної свідомості та любові до свого народу [14]. Культурно-мистецький центр «Поліська хата» створює виняткові можливості не лише для покращення рівня надання туристичних послуг у сфері СЗТ, але й виконує пізнавально-виховну функцію, сприяє формуванню патріотизму на базі традицій і звичаїв українського народу.

Рис.1. Учасники етнофестивалю «Житичі» на святі «Юрія – покровителя хліборобів».

Недаремно І. Величко запропонувала в своєму виступі на конференції «Формування політики розвитку та функціонування СЗТ в Україні» (7-8 грудня 2012 р.) ввести в категоризацію садиб «етно-садиба» [15].

«Володимирська садиба» розташована в с. Привороття і поєднує комфорт і природні ресурси Брусилівського району. «Хуторок Чудодієво» розташований в с. Вишпіль Черняхівського району у віддалені від великих поселень і доріг, в одному із найбільш живописних регіонів Полісся. База відпочинку пропонує рекреантам російську баню, риболовлю, колибу, футбольні та волейбольні майданчики, оздоровчий відпочинок на пасіці «Пчеландія» (рис. 2). В «Чудодієво» влаштовують різні обрядові святкування, зокрема, хрещенські купання, масляна [16].

Рис. 2. Запрошує на відпочинок «Пчеландія»

Історико-культурний центр «Замок Радомисль» включає відроджену папірню, музей домашньої ікони з експозицією «Душа України», що нараховує більше 5000 ікон 17-20 століття, ландшафтний парк, концертну залу, середньовічну трапезну, гостьові келії [17]. Екологічний туризм на Житомирщині розвивається, на жаль, переважно, в реабілітаційному напрямку. Певні зусилля до цього доклали викладачі та студенти екологічного факультету Житомирського національного агроекологічного університету, які запровадили «Екологічний патруль».

Висновки. Екологічний туризм є новим позитивним явищем на початку ХХІ ст., що відповідає екологічним і соціальним вимогам сьогодення і майбутніх поколінь, сприяє захисту природи, підвищує рівень екологічної культури, виконує освітню, екологопросвітницьку та виховну функції. Щодо справжнього екотуризму (у тому розумінні, як це описано вище), то, на наш погляд, перспективи його розвитку на Україні невтішні. Хотілось би помилитись, але наразі справи виглядають таким чином, що більшість туристів (відпочивальників) не готові до споживання екотуристичного продукту через: екологічну неосвіченість (відсутність біологічних і взагалі «природничих» знань); небажання витратити власний час, зусилля (а тим більше кошти) на участь в екологічних акціях, природоохоронних справах тощо; загальний низький рівень культури

населення; відсутність кваліфікованих фахівців туристичного супроводу для цього сектору (екогідів; інколи пишуть: «гідів екотуризму»); проте найсуттєвішою перепоною є те, що обмежений контингент туристів – потенційних споживачів такого турпродукту – не дозволяє плекати надію на одержання вагомих прибутків від екологічного туризму, ось чому організатори туризму не зацікавлені в тому, щоб розвивався саме цей сектор туристичної сфери.

На території Житомирської області налічується 4 категоризовані об'єкти сільського зеленого туризму, що недостатньо для аграрної області, яка має потужний рекреаційний потенціал завдяки гідрологічним, геологічним та біологічним ресурсам.

Використані джерела:

1. Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм: Навчальний посібник / О. Ю. Дмитрук - Вид. 2-ге, переробл. і доп.— К. : Альтерпрес, 2004. – 192 с.
2. Дмитрук О.Ю. Екотуризм: Навчальний посібник / О. Ю. Дмитрук, С. В. Дмитрук.— К. : Альтерпрес, 2009. – 358с.
3. Дроздов А. В. Основы экологического туризма / А. В. Дроздов. – М. : Гардарики, 2005. – 189 с.
4. Кифяк В. Ф. Організація туризму / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2007. – 344 с.
5. Козловський О. Ю. Екологічний туризм: навч. посіб. / О.Ю. Козловський, Б.В. Борисяк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 202 с.
6. Косолапов А.Б. Теория и практика экологического туризма / А. Б. Косолапов. – М. : КНОРУС, 2005. – 240 с.
7. Сергеева Т. К. Экологический туризм. Учебник / Т. К. Сергеева. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 360 с.
8. Храбовченко В. В. Экологический туризм : Учебно-метод. пособие / В. В. Храбовченко. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 208 с.
9. Екологічний туризм // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.ecotourism.org>
10. Екологічний туризм // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.tourismconcern.org.uk>
11. Екологічний туризм // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/category/low>
12. Мережа «Українська гостинна садиба» на Житомириціні/ [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/3/25>
13. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т.: Житомирська обл. /О.С. Чорнобривцева (голова редколегії тому). – К.: Гол. Ред. УРЕ, Ін-т історії АН УРСР, 1973. – С. 367.
14. «Поліська хата» на Житомириціні // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.reporter.zt.ua>
15. Матеріали конференції «Формування політики розвитку та функціонування сільського зеленого туризму (7-8 грудня 2012 р.) // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/news>
16. База відпочинку «Хуторок Чудодієво». Офіційний сайт // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://chudodievo.ua/news>
17. Історико-культурний комплекс «Замок Радомисль». Офіційний сайт // [Електронний ресурс].– Режим доступу: <http://www.radozatomok.com.ua/uk>